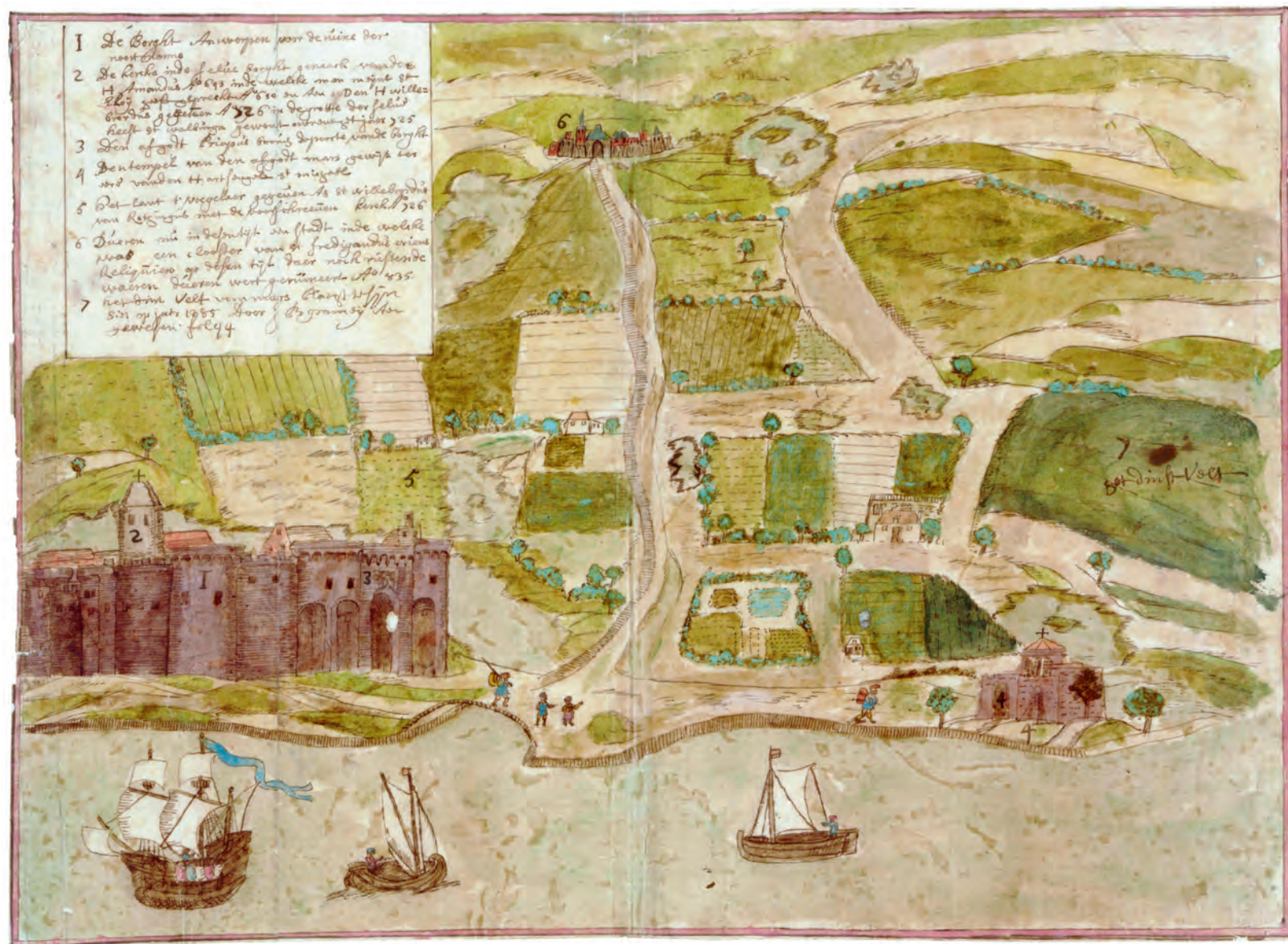

De vroegmiddeleeuwse burcht afgebeeld in de zeventiende-eeuwse kroniek van Louis van Caukercken. Kroniekschrijvers als Van Caukercken versterkten het beeld van de burcht als oudste hart van Antwerpen. Rechts tekende hij ‘een tempel van den afgodt Mars’ op de plaats waar later de Sint-Michielsabdij zou verschijnen.

2 Een steen in het hart van de stad

Waar bevindt zich de oudste kern van Antwerpen? Wie vandaag als bezoeker door de stad wandelt, verwijst daarbij mogelijk naar de buurt rond de Grote Markt met het stadshuis en de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal met haar voormalige kerkhof, de Groenplaats. Maar schijn bedriegt. In 1124 lag de toenma-

lige kapel gewijd aan Onze-Lieve-Vrouw nog buiten de enkele decennia eerder aangelegde stadsvesten – de zogenaamde ruien-driehoek, een gebied van ongeveer twintig hectare, in het zuiden begrensd door een oude Schelde-inham (vandaag de Suiker-ruï). De Grote Markt viel weliswaar nog

juist binnen deze driehoekige versterking van deels natuurlijke en deels gegraven grachten, maar toch al perifeer ten opzichte van het eigenlijke middeleeuwse stadshart rond de burcht. Op stadspanorama’s uit latere eeuwen is de burcht nauwelijks als dusdanig herkenbaar: ‘inbreiding’ was een

Een opmerkelijke, waarschijnlijk vijftiende-eeuwse plattegrond stelt de middeleeuwse burcht voor als een volwaardige versterking binnen de stad.

Antwerpen rond 900. We zien de werf met aanlegkade, de smalle en diepe percelen langs de centrale straatassen – de Mattestraat en Zakstraat – en de pas aangelegde aarden omwalling met brede gracht, de Delf. Visualisatie door Mikko Kriek, 2020.

belangrijk kenmerk van de middeleeuwse ruimtelijke ordening, en de wallen en gebouwen van de burcht werden bij latere stadsuitbreidingen maximaal hergebruikt voor nieuwe constructies.

Toch bleef de Antwerpenaar zich ook in latere eeuwen goed bewust van het bestaan van de burcht als oude stadskern. En toen in de negentiende eeuw plannen werden gemaakt om de Scheldekaaien recht te trekken, werd een hoekje van de burcht gemonumentaliseerd tot pseudomiddeleeuwse ‘burcht’ en Museum van Antiquiteiten, het Steen. De kern van het Steen wordt gevormd door een gebouw dat al in de veertiende eeuw als gevangenis dienstdeed, maar dat in de vroege zestiende eeuw ingrijpend werd verbouwd. Enkel in het stratenpatroon rond

het Vleeshuis, dat gedeeltelijk over de oude burchtgracht, de Delf, werd gebouwd, zijn er duidelijke aanwijzingen te vinden van de gracht en de imposante kalkstenen burchtmuur die er, wellicht in de elfde eeuw, omheen werd gebouwd. Vandaag slagen noch het Steen noch de stille straten rond het Vleeshuis erin de sfeer op te roepen van de middeleeuwse bedrijvigheid rond en in de burcht, die ook in latere eeuwen een van de dichtst bevolkte wijken van de stad bleef. Het was bovendien een sociaal zeer geschaakte wijk, met zowel woningen en opslagplaatsen van vermogende kooplieden, de doorgaans eveneens welstellende beenhouwers rond het vleeshuis, maar evengoed de ateliers van ambachtslieden zoals kuipers die benodigdheden voor de haven leverden, woningen voor havenarbeiders en natuurlijk tal van herbergen. Via de Werfpoort kwam je op de Werf, de landtong voor de burcht, die eeuwenlang het centrum van de haven was en waar zeker al in 1263 de werfkraan, de enige havenkraan van de stad stond. Aan de zuidzijde van de burcht bevond zich de Vismarkt, langsheen de Schelde afgezoomd door de massieve Visverkopers- of Bakkers-toren, tot de afbraak in 1797 een van de meest herkenbare landmarks aan de Schelde.

Graven we nog dieper in de tijd – en de bodem – dan wordt de zoektocht naar de historische kern van de stad plots heel wat spannender. Dankzij archeologisch onderzoek is onze kennis over het vroegmiddeleeuwse en Romeinse Antwerpen de voorbije jaren met rasse schreden vooruitgegaan.

In de tweede en derde eeuw was er Gallo-Romeinse bewoning in de buurt van de latere burcht, en mogelijk zelfs een Romeins legerkamp. Romeinse aardenwerken dakpannen (*tegulae*), sporen van vloerverwarming, en vloerbeton wijzen op stenen gebouwen van enige status. Meer naar het zuiden – bij de Oudaan en op het Vleminkveld – werden respectievelijk een crematiegraf en sporen van een grafveld aangetroffen. In de Karolingische periode bevond zich een kleine handelsnederzetting in de omgeving van de burcht. Sporen van wol- en leerbewerking en een complete haveninfrastructuur, straten en woningen in hout en vlechtwerk doen denken aan soortgelijke nederzettingen uit de Fries-Scandinavische invloedssfeer, waarvan het noordelijker gelegen Dorestad (Wijk bij Duurstede) aan de Rijn het bekendste voorbeeld is. De negende-eeuwse nederzetting was wellicht zelfs groter dan het gebied binnen de dertien meter brede, D-vormige aarden omwalling die er rond 880-910 omheen werd gelegd en in de tiende eeuw door de Ottoonse keizers verder werd uitgebouwd. Lange tijd ging het onderzoek ook uit van het bestaan van een tweede bewoningskern, uit de Merovingische en misschien zelfs de Romeinse periode in de omgeving van de latere Sint-Michielsabdij, ten zuiden van de middeleeuwse stadskern. Toekomstig archeologisch onderzoek moet uitwijzen of dit daadwerkelijk het geval was. Zeker is dat over de middeleeuwse oorsprong van Antwerpen het laatste woord nog niet is geschreven.

Zicht op de omwalde stad Antwerpen, met op de voorgrond de Mechelse Steenweg ter hoogte van Berchem. Anonieme prent met tekst van Johannes Portantius, ca. 1568.

4 Burger en boer

Ook in de dichtbevolkte Lage Landen bleef het merendeel van de bevolking tot diep in de negentiende eeuw actief in de landbouw. In de steden bleven vormen van ‘stadslandbouw’ aanwezig. Dat was in Antwerpen niet anders. Het noordelijke deel van de zestiende-eeuwse Nieuwstad kreeg zo de ietwat spottende titel van ‘boerenkwartier’. Dit stadsdeel raakte immers nooit helemaal bebouwd en naast arbeiderswoningen vonden vooral tuiniers en veehouders er overschot van ruimte. Langs de Slikpoort in de Spaanse Vesten bereikte het vee onmiddellijk de malse polderweiden ten noorden van de stad. En op zijn tocht van de Nieuwstad naar het Vleeshuis passeerde het vee de twaalfde-eeuwse Koepoort – tastbaar bewijs van de eeuwenlange continuïteit van de noordelijke veeroute van de polders naar de binnenstad.

De terugloop van de Antwerpse bevol-

king na 1585 en het handhaven van militaire ‘servituten’ rond de vesten en de Citadel – de artillerie moest over een vrij schootsveld beschikken – zorgden ervoor dat het gebied buiten de omwalling – de buitenijen – lange tijd een landelijk karakter bleef behouden. Van een verstedelijkte rand was lange tijd geen sprake. Wel was langs de grote landweg van Antwerpen naar Keulen het gehucht Borgerhout vanaf de jaren tachtig van de vijftiende eeuw tijdelijk getransformeerd naar een halfstedelijke agglomeratie met tappers, brouwers, vleeshouwers, handelaars, linnenwevers en zijde werkers. In 1570 telde Deurne-Borgerhout vijf- tot zeshonderd huizen, en Berchem een 460-tal (bijna vier keer zoveel als in 1526). Ook de sterk vervuilende lakenververijen bevonden zich deels buiten de stad. Op het Kiel, in het zuiden van Antwerpen, waren er in 1563 drie, die onder meer gebruikmaakten van

geraffineerd koperrood. Die randstedelijke bewoning bleef echter precair. Bij de doortocht van een leger, en zeker bij belegeringen, zoals in 1542 door de Gelderse troepen van Maarten van Rossum, en natuurlijk in 1584-1585 door de Spaanse troepen van Alexander Farnese, hertog van Parma, ging de bewoning buiten de vesten doorgaans als eerste in vlammen op, als ze al niet preventief werd afgebroken om te vermijden dat de aanvallers de gebouwen zouden gaan gebruiken.

Voor de middeleeuwse stadsbewoners had het land buiten de vesten echter nog een andere betekenis, waaraan de vele plaatsnamen met ‘Borger-’ rond de stad ons herinneren. De Steenborgerweert ten noorden van de stad was een nat weidegebied van wel 1800 hectare groot dat vermoedelijk al in de elfde eeuw werd bedijkt, en waarvan de eigendomsgeschiedenis nauw is verbonden met oude patriciërsfamilies als Zimaer-Van

Jan Wildens, *Gezicht op Antwerpen*, uit 1636, met hoveniers in het zuidoosten van de stad. In 1796 was 36,9 procent van de actieve bevolking in de ‘buitenijen’ – het gebied buiten de stadsmuren maar binnen de Vrijheid – werkzaam in de land- en tuinbouw. De hoveniers en fruitteniers hielden zich in Antwerpen vooral bezig met de verkoop van groenten en fruit, die ze gedeeltelijk zelf produceerden, maar ook kochten van andere producenten. Vooral in het zuiden en zuidoosten van de stad was voor 1800 heel wat tuinbouw te vinden.

der Borch en Amman. Ook op de Linkeroever zijn soortgelijke ‘borgerweerden’ te vinden. Naar analogie was het Borgerhout wellicht een bos dat instond voor de houtbevoorrading van de inwoners van het burchtgebied. Zo’n vroege stadsgemeenschap stond collectief sterk, met niet alleen eigen bestuurs- en liefdadigheidsinstellingen, maar vaak gezamenlijk gebruikte en bewerkte gronden. Bij de realisatie van de derde stadsuitbreiding, rond 1300, kwamen heel wat van die gemeenschappelijk gebruikte gronden – ameiden genaamd – binnen de vesten te liggen. De verkoop ervan door het stadsbestuur maakte een einde aan hun gezamenlijk gebruik en zorgde ervoor dat de aanleg van de nieuwe stadsomwalling kon worden gefinancierd.

Buiten de stad bleven kernen van collectief gebruik wel lange tijd overeind: het Groot en het Klein Laar van Borgerhout waren zandige bosgebieden waar de bewoners van het omliggende land tot in de zeventiende eeuw tegen een kleine vergoeding nog dieren konden laten grazen. Aangezien middeleeuwse vesten doorgaans te ruim werden aangelegd – met het oog op toekomstige bevolkingsexpansie, maar ook om in het geval van een belegering voldoende bewoners en vee uit het omliggende platteland binnen de muren te kunnen huisvesten – bleef binnen de vesten nog lange tijd open ruimte voorhanden. De ‘raamvelden’ rond de Kauwenberg – waar de wollen lakens werden opgespannen – en de Gasthuisbeemden van het Sint-Elisabeth-hospitaal in het zuidoosten van de stad zijn daar voorbeelden van. De beemden bleven

in de vijftiende en zestiende eeuw een rol spelen in de voedselbevoorrading van het hospitaal. Bij verdere verkaveling in de zestiende eeuw bleef alleen een klein gedeelte rond het hospitaal gespaard. In de zeventiende

eeuw kwamen daar de moestuin en de ‘apotheekehoff’ of ‘kruidtuin’ van het hospitaal – de basis voor de huidige plantentuin, die zelf teruggaat tot de Franse periode.

Het Sint-Willibrordsveld of Stuijvenberg, ten oosten van de stad, ca. 1695-1699. Dit hoger en droger gelegen deel van de buitenwijken was al in de zestiende eeuw een belangrijk ‘molenveld’. Rechts onderaan zien we de pesthuizen van de stad. Midden bovenaan het fort Peyrera omringd door een zone *non aedificandi* – een gebied waar niet mocht worden gebouwd (groen). Landmeterskaart door Joan Carolus Van Lyere.

Denijs van Alsloot, *Carnaval op de vesten buiten de Kipdorppoort*, ca. 1620. Let op de dubbele bomenrij boven op de vesten.

7 Vesting der Lage Landen

Toen de Engelse dagboekschrijver John Evelyn in oktober 1641 Antwerpen bezocht, had hij niets dan lof voor de met groen en bomen beplante versterkingen die de stad omgordden. Niet zozeer de militaire sterkte van de ‘Spaanse’ fortificaties – op dat ogenblik net honderd jaar oud – maar hun lommerijke karakter oogstte bij Evelyn veel bijval. In een ‘stenen’ stad als Antwerpen waar open ruimte schaars was, toverden wel vier rijen lindebomen en later olmen de omwalling om tot echte groene long. Tot aan de afbraak van de omwalling in de jaren 1860-1870 bepaalden de grachten, muren en poorten het uitzicht van Antwerpen voor ieder-

een die de stad van de landzijde benaderde.

Het was de hoofdingenieur van Karel v, de Italiaan Donato de Boni die kort na 1540 de 4600 meter lange omwalling met zware bastions ontwierp. De stad nam de immense kostprijs op zich, gefinancierd met leningen en uiteindelijk met hogere verbruiksbelastingen op basisproducten als vlees, tarwe, bier en wijn. In een tijd van snel stijgende levensduurte vormde de omwalling zo al gauw een belangrijke aanslag op het gezinsinkomen van de modale Antwerpenaar. De aanleg zorgde weliswaar voor heel wat werkgelegenheid, maar om de kosten te drukken deed men vaak een beroep op arbeiders van het omringende

platteland, en zelfs op bedelaars en gevangenen. Eveneens weinig betaald waren de vele arbeidsters die vooral werden ingezet voor het sjouwen van de immense hoeveelheden aarde, nodig om de wallen achter de bakstenen façades op te vullen. Na twaalf jaar, in 1554, was het grootste deel van de werken aan de omwalling voltooid.

Het uiteindelijke ontwerp van de Spaanse fortificaties, vanaf de jaren 1550 majestueus in beeld gebracht in tal van gravures en publicaties, was zeker niet het eerste. Vanaf het begin van de zestiende eeuw lagen plannen op tafel om de middeleeuwse versterkingen en poorten uit te bouwen met vooruitstekende

Bomenrijen op de vesten van de Spaanse omwalling, tussen Kipdorppoort en Rode Poort. Tekening Antwerpse School, ca. 1580.

De brug naar de Kipdorppoort en het aangrenzend bastion blootgelegd tijdens archeologisch onderzoek in 2018.

Vroege stadsplattegrond van Antwerpen uit omstreeks 1600, waarop de nieuwe, zestiende-eeuwse omwalling samen met de middeleeuwse stadsmuren is afgebeeld – een situatie die nooit heeft bestaan. Op de voorgrond de Kipdorppoort met brug.

bolwerken; zelfs een dubbele omwalling rond de stad behoorde tot de mogelijkheden. Terwijl de stadsverdediging in de eeuwen voordien maximaal gebruikmaakte van de bestaande topografie, getuigden die zestiende-eeuwse plannen van een humanistisch streven om de stedelijke ruimte rationeel en beheersbaar te maken. Tussen droom en daad stonden echter ook hier vaak financiële bezwaren, en zo werden heel wat van de middeleeuwse stadspoorten uiteindelijk gewoon hergebruikt in de nieuwe Spaanse omwalling.

Niet voorzien in het oorspronkelijke ontwerp was de fenomenale Citadel die vanaf 1567 op bevel van de landvoogd, de gevreesde hertog van Alva, in het zuiden van de stad werd ingeplant. Die Citadel diende niet enkel om de stad te beschermen tegen aanvallen van buitenaf. Door de aanwezigheid van de Citadel en het Spaanse garnizoen voelde de stedeling de koude adem van de landvoogd in zijn nek. Na de Spaanse Furie en de Pacificatie van Gent in 1576 werd het Spaanse garnizoen in de zomer van 1577 verjaagd.

De Citadel op het vogelvluchtgezicht van Frans Hogenberg, 1572. De bastions werden toepasselijk Alba, Hernando, Toledo, Duca en Paciotto genaamd, het laatste naar de Italiaanse ingenieur die verantwoordelijk was voor de bouw. In het midden van de Citadel prijkte vanaf 1571 het standbeeld van Alva, met daarop het opschrift: ‘Fernando Alvarez de Toledo, Hertog van Alva, landvoogd van de Nederlanden voor Filips II van Spanje, trouwste dienaar van de best mogelijke koning, voor het neerslaan van het oproer, het verslaan van de rebellen, het beschermen van de religie, het in stand houden van het recht en het vestigen van Vrede in de Provinciën.’

De Citadel wilde men omvormen van dwangburcht gericht tegen de stad tot een onderdeel van de stadsomwalling. Daartoe werd gestart met de sloop van de binnenste bastions. Na 1585 werd de Citadel echter snel weer heropgebouwd en in de daaropvolgende eeuwen wisselden Spaanse, Oostenrijkse, Franse en Hollandse garnizoenen elkaar af, tot de uiteindelijke afbraak in 1874.

Toch waren de wallen en de Citadel niet louter vreemde lichamen in het stadslandschap. De linden en olmen boden groen en schaduw, en in de achttiende eeuw kwamen er officiële paden voor wandeling of modieuze promenade – een door de burgerlijke elite fatsoenlijk bevonden tijdverdrijf. Maar ook handboogschutters gebruikten de Kronenburgtoren als schietstand voor de papegaai, en het stadsbestuur poogde zowel de spelende kinderen op de vesten, als het vissen en zwemmen in de omringende grachten in goede banen te leiden. En wanneer het water toevroor, stroomde het volk toe om te gaan schaatsen, te wandelen of zelfs carnaval te vieren.

De monumentaliteit van de toegangspoorten, zoals de Kipdorp- of de Keizerspoort, liet de Antwerpenaar evenmin onberoerd. Hun afbraak lokte in de negentiende eeuw heel wat protest uit en eigenlijk was er een brede consensus dat de poorten als esthetisch monument behouden moesten blijven. Veel gedraal en gepraat over bewaring, verplaatsing of herinrichting leidden uiteindelijk tot niets. Alleen de Waterpoort op de Werf kreeg uiteindelijk een nieuwe plaats, eerst aan de Sint-Jansvliet, en vandaag, afgescheiden van het water, op de gedempte Zuiderdokken.

De afbraak van de Citadel tijdens de Opstand. Detail van een kopergravure door Hieronymus Wierix en Maerten De Vos, 1579. Het onderschrift luidt: ‘Verheugt u O Belgica, want casteel afgrijpselijck wort nu vernielt als vijandt misprijselijck.’

Zicht op het ommeland van Antwerpen. Afgebeeld in Petrus Kaerius, *La Germanie Inférieure: Nouvelles et exactes cartes géographiques des XVII provinces dicelle*, Amsterdam, 1622.

15 Speelhoven in het ommeland

Een stad stopt niet aan haar buitenmuren. Dat was voor het vroegmoderne Antwerpen niet anders. Via de bouw van 'hoven van plaisantie', ook 'speelhoven' of 'sondaegshuysen' genoemd, nam in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw de sub-urbane verstedelijking in de schaduw van de Scheldestad hand over hand toe. Verdere verstedelijking was in deze periode niet rechtstreeks gekoppeld aan bevolkingsgroei.

Het fenomeen beperkt zich in hoofdzaak tot de bouw van zogenaamde tweede residenties. Die lieten welgestelde stedelingen als weekend- en zomerhuis optrekken langs de wegen naar de stad of in de velden en het groen rond de nabije rurale gehuchten en meer bevolkte dorpskernen (Borgerhout, Berchem, Kiel, enzovoort). De zucht naar het zoete buitenleven was uiteraard ouder: sommige kastelen en 'heeren huysen' in de

ruimere omgeving van Antwerpen gingen terug tot de veertiende eeuw, of vroeger. Vaak ging het hier evenwel om aristocratische, 'heerlijke' residenties, waarbij – volgens de gebruiken van de feodale middeleeuwen – de eigenaar of 'heer' ook privileges en jurisdictie kreeg over een aanpalend territorium. In de zeventiende en achttiende eeuw waren dergelijke versterkte 'burchten', met militaire elementen zoals een donjon (verdedig-

Zicht op de heerlijke residenties van Berchem, Merksem en Wijnegem. Prenten uit J. Le Roy, *Castella et praetoria nobelium Brabantiae*, Antwerpen, 1694.

Kaart met het hof De Neuzenberg te Zwijndrecht, vermoedelijk ca. 1546.

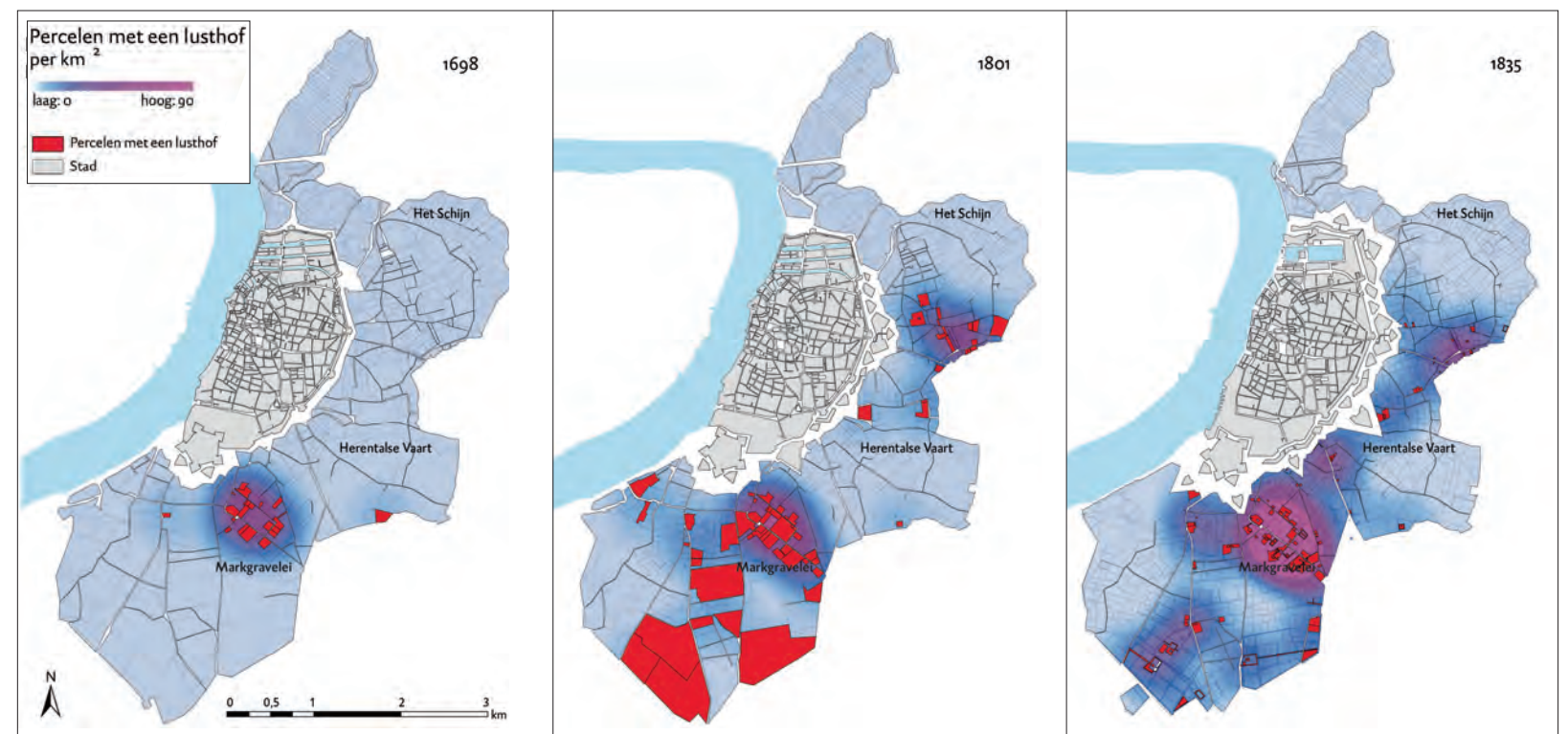
bare woontoren), niet zelden omgebouwd tot 'speelhof'. Maar voor de tijdgenoot was het onderscheid met de nieuwe, stedelijke bouwwoede van vaak kleinere en goedkopere landhuizen (zonder 'heerlijke' rechten) duidelijk. In een boek gewijd aan het onderwerp zette Jacques Le Roy in 1694 de kastelen in Brabant af tegen wat de 'bewoners in deze landstreek de "huysen van plesantie" noemen, die bijzonder talrijk zijn op het platteland rond Antwerpen – vooral in de nabijheid van de stad – en waarvan het aantal van dag tot dag toeneemt'.

Uit de schepenregisters en notariaatsarchieven is in elk geval af te leiden dat de bouw en verkoop van buitenverblijven in frequentie begon te pieken vanaf het midden van de zestiende eeuw, om in de eeuwen nadien verder te groeien op het ritme van de Antwerpse economische conjunctuur. Het fenomeen was dan ook in de eerste plaats een uitloper van de zestiende-eeuwse welvaarts-groei in Antwerpen – en van welvaartscreatie in het algemeen – waarbij

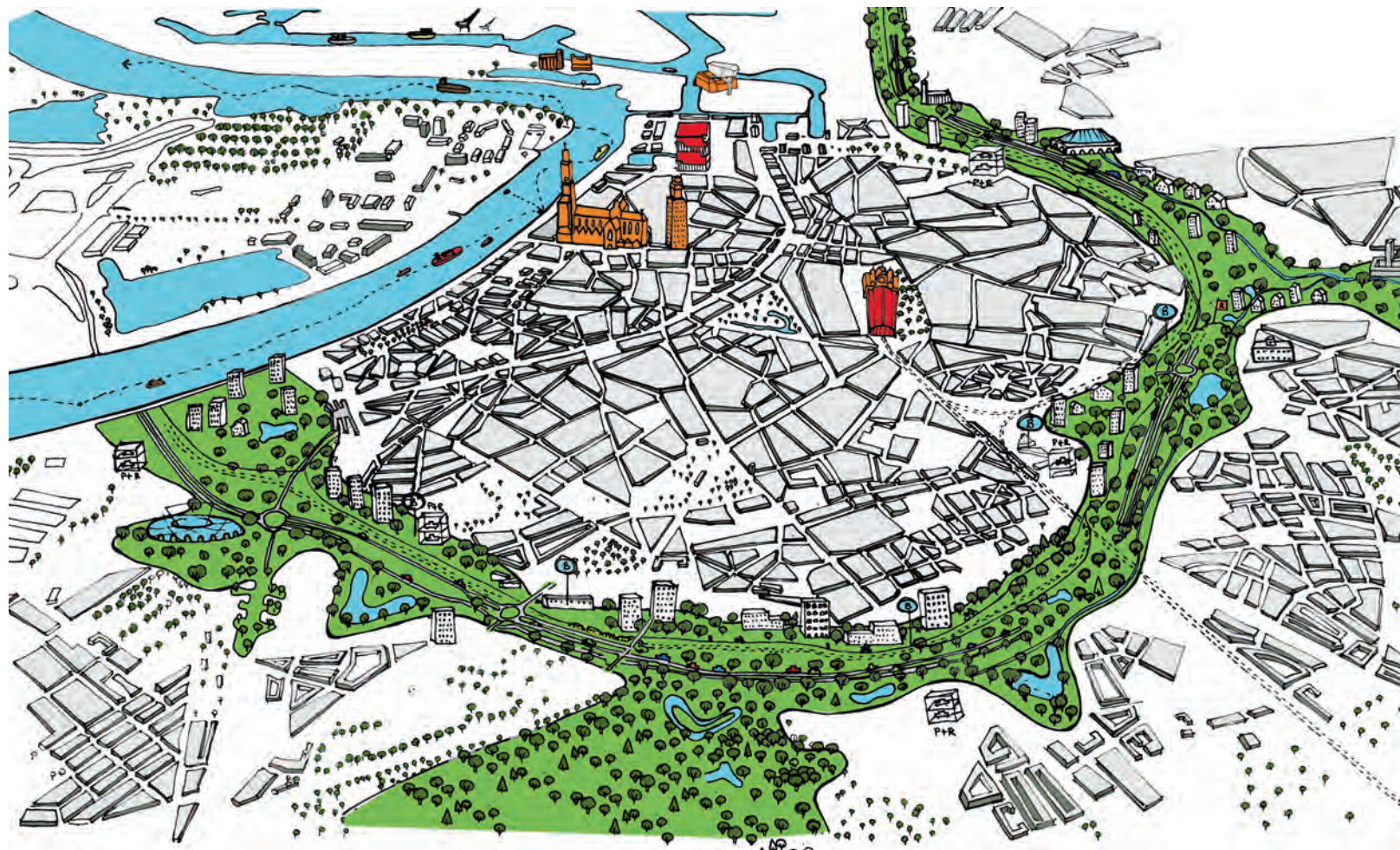
gefortuneerde edellieden, maar evenzo kooplui, bankiers, grondspeculanten, rijke ambachtsmeesters, kunstenaars en overheidspersoneel hun divers vermogen 'veilig' belegden in vastgoed, zowel binnen als buiten de stad. Die praktische overwegingen spoorden in de loop van de nieuwe tijd echter hoe langer hoe meer met een op klassiek-humanistische gronden geïnspireerde levenswijze, waarbij de *villa rustica* of *villa suburbana* tegelijk tot prestigeobject en tot een oord van ontspanning en morele loutering werd verheven. Pas in het 'arcadia' van het platteland, zo viel in zogenaamde tuinboeken en andere humanistische lectuur te lezen, vond de stedeling rust en zingeving. Het landleven van tuinieren, vissen, wandelen en filosoferen werd gespiegeld aan de – al dan niet vermeende – stank, drukte, jachtigheid en corruptie van het stedelijk bestaan. Ook via de bloeiende Antwerpse visuele cultuur kon de rurale idylle worden geconsumeerd: gelijklopend met de eerste hausse in de aankoop van landhuizen rond het mid-

den van de zestiende eeuw kwamen ook schilderachtige en topografische voorstellingen ervan op de markt. Via gekunstelde vluchtpunten en perspectieven bleef in deze kaarten en voorstellingen de link met de nabije stad behouden, maar de nadruk lag onmiskenbaar op de lieflijke villa, de boomgaarden, waterwegen en het gezonde buitenleven. Het landschapsgenre zou in de vroegmoderne Antwerpse huizen een belangrijk interieurmotief blijven.

Dankzij nieuwe spreidingskaarten kan nader worden ingezoomd op de precieze locatie van de Antwerpse pleziergronden en -hoven. Vanaf de achttiende en vroege negentiende eeuw verliep de suburbanisatie van Antwerpen op het ritme van de demografische groei. Wat in de eerste plaats opvalt, is de opmerkelijke stabiliteit van deze woningen en gronden gesitueerd rond de Markgravelei tussen de zestiende en de negentiende eeuw. Deze buurt was in 1547 verkaveld en ontwikkeld door de ondernemer Gilbert Van Schoonbeke, maar bleef tot in de negentiende eeuw wel dé hotspot van welgestelde Antwerpenaars die zich een 'zondagshuisje' konden permitteren: geen enkele plaats in de Antwerpse Vrijheid kende zo'n grote concentratie van luthoven als die rond de Markgravelei. Andere buurten binnen de Antwerpse Vrijheid vertoonden minder uitgesproken kenmerken van sociale segregatie. Daar nestelden zich landhuizen en -huisjes tussen een divers patroon van rurale bebouwing, langs de Herentalse Vaart, het Schijn en andere beekjes en stromen die konden worden omgeleid voor een ringgracht, vijver en bewatering van de tuinaard. Door de stadsgroei en 'inbreiding' in de late negentiende en twintigste eeuw ging het specifieke karakter van deze vroege suburbane villa's verloren, maar stadsparken en Antwerpse groene ruimtes herinneren vandaag nog aan hun bestaan.

Reconstructiekaarten van 'hoven van plaisantie' in 1698, 1801 en 1835.

Droombeeld van Ringland anno 2019, dat de overkapping van de Antwerpse Ring voorstelt en zo de Brialmont-groenruimte van weleer in herinnering brengt.

36 Schoon schip in 't Stad?

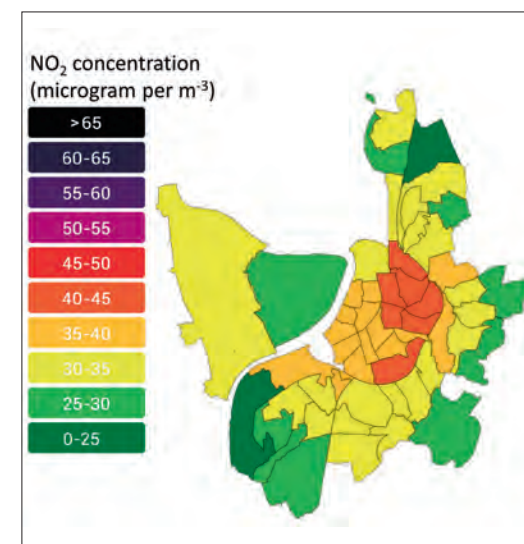
De laatste twintig jaar is de reputatie van Antwerpen sterk gewijzigd, en veelal in positieve zin. Antwerpen zet zich succesvol in de markt als 'slim' en 'creatief', dé moderne metropool van eigentijds Vlaanderen, die mee surft op de belangrijkste wetenschappelijke en culturele innovaties van haar tijd. Nochtans tonen de resultaten van een recent onderzoek naar de stedelijke luchtkwaliteit een ander beeld. Uitgedrukt op wijkniveau komen in de meest drukbevolkte delen van de stad de hoogste concentraties luchtvervuiling voor, veroorzaakt door de nabijheid van de Ring. Op straatniveau kleuren de resultaten nog minder positief: de milieuvervuiling hoopt zich telkenmale op in de binnenstad vanwege een historisch gegroeid ruimtelijk patroon, gekenmerkt door een fijnmazig netwerk van smalle straten met vooral te veel gemotoriseerd vervoer.

De kaart van *CurieuzeNeuzen* legt ook sociaal-ruimtelijke verschillen bloot in eigentijds Antwerpen. In eerder verkeersluwe oases in de binnenstad, zoals het Eilandje op het Noord of op het verkeersvrije Groen Kwartier (voormalig Militair Hospitaal) in Berchem, is de luchtverontreiniging opvallend minder. Hier verrijzen de laatste jaren quasi-exclusieve woonprojecten die uitdrukkelijk op een welgestelde, sociaal homogene bovenlaag mikken, geïnteresseerd in stijlvol wonen in de 'pretstad'

– een plaats waar *trendy fashion*, goede koffie en kunst en cultuur nooit ver weg zijn. Hoge woontorens (bijvoorbeeld op het Nieuwe Zuid) zijn daarbij opnieuw helemaal 'in', want die beloven de projectontwikkelaars de hoogste winstmaximalisatie op de beschikbare grond, terwijl een mix met sociale of bescheiden wooneenheden wordt afgeremd uit vrees voor de waardevermindering van het nieuwe vastgoed. Zones als deze worden zo oogluikend vrijgegeven voor een in essentie marktgedreven proces van gentrificatie: een fenomeen waarbij hoger opgeleide tweeverdieners verkiezen om in het centrum te wonen of te investeren in centraal gelegen appartementen voor *Airbnb*'s, studentenkoten, serviceflats voor bejaarden, en andere vormen van privéverhuur. Als gevolg hiervan stijgen de Antwerpse woonprijzen continu met uiteindelijk nieuwe vormen van sociale verdringing en ruimtelijke segregatie als resultaat.

Jonge startersgezinnen uit de witte middenklasse zoeken een woning in meer superdiverse 'aankomstwijken', zoals Antwerpen-Noord, Borgerhout en Deurne-Noord: dit zijn voorlopig nog zeer kosmopolitische wijken, drukbevolkt en veelkleurig, maar ook geplaagd door veel sluipverkeer, armoede en vervuiling. In deze buurten is de roep naar een gezonde woonstad voor iedereen het luidst te horen. Vraag naar

groen, verkeersveiligheid, kwaliteitsvolle jobs, toegang tot goedkoop wonen, onderwijs, kinderopvang en andere sociale en medische diensten, zijn hier prioritair. Deze wijken worden de laatste jaren jammer genoeg ook opgeschrikt door exploderend, internationaal bendegekweld, dat bij uitstek luxe- en partydrugs, zoals cocaïne, via de Antwerpse haven aanlevert op vraag van welgestelde verbruikers in stad en regio.

Luchtvervuiling op wijkniveau. Vooral de oude, negentiende-eeuwse wijken, zoals Borgerhout en delen van Berchem (rood gekleurd), worden geplaagd door luchtvervuiling.

Hoogbouwontwikkeling aan de Westkaai (het Eilandje). Foto 2020.

Op deze reële problemen van onderuit moet de Antwerpse politiek voorlopig een doortastend antwoord schuldig blijven. De focus ligt quasi uitsluitend op de historische binnenstad, veel minder op de negentiende-eeuwse uitbreidingen, en pas de laatste jaren, eerder schoorvoetend, op de twintigste-eeuwse agglomeratie. In het centrum staat de gecommercialiseerde belevings- en toeristeneconomie centraal. Hier volgen de winkelwandelstraten een route van het Centraal Station naar het vernieuwde Steen, worden de kaaien en Leien opnieuw heraangelegd en het historisch erfgoed afgestoft. Hier ook moet de nieuwe bestrating van Nationalestraat en Steenhoudersvest het modewinkelen aangenamer maken. Omgekeerd worden zogenaamd imago-verlagende zaken, veelal vormen van etnisch ondernemerschap, zoals nacht-

winkels, pitabars of belzaken, dan weer door hoge taksen geweerd. De stationsbuurt is mogen uitgroeien tot het 'Las Vegas van de Schelde', de plaats waar gokwinkels, kansspelen en casino's worden getolereerd. Het autoluw maken van grote delen van het centrum en de invoering van een Lage Emissie Zone (LEZ) binnen de Ring en de Linkeroever in 2017, heeft weliswaar geleid tot een verjonging van het wagenpark – ten minste voor wie het kan betalen – maar heeft tot nader orde de dominantie van de auto in de bredere Antwerpse ruimte niet fundamenteel bevraagd. Voor een aangroeiende groep fietsende stedelingen blijft het vaak nog behelpen en laveren tussen het gemotoriseerd verkeer.

Voor de dichtbevolkte en vervuilde stadsdelen bieden de voorlopig ongerealiseerde

Luxueuze appartementsgebouwen op het zogenaamde Nieuwe Zuid. Foto's 2020.

'Ringland'-plannen, opvallend genoeg opgesteld en aangestuurd door quasi professioneel handelende buurtcomités en actiegroepen, misschien nieuwe toekomstmogelijkheden. Voortbouwend op bijna een eeuw van onvervulde wensen aangaande het oude Brialmontracé, wordt de overkapping van de Antwerpse Ring voluit uitgespeeld als innovatief antwoord op een hoge nood aan nieuwe groene ruimtes, betaalbaar wonen, zinvol werk en een duurzame oplossing voor de Antwerpse mobiliteitsknoop en milieuproblematiek.

Een goed doordacht systeem van tunnels houdt het doorgaande verkeer op de Ring ondergronds en schept erboven ruimte voor lokale verplaatsingen, groen en stedenbouw. Ringland Plan uit 2019.

Ringland bracht heel wat geëngageerde burgers op de been, dromend van een betaalbare en gezonde Antwerpse leefomgeving voor iedereen. Vlagplantactie langs de ring van Borgerhout in 2014.